

Időseknek szóló múzeumpedagógiai törekvések – a generációk közötti párbeszéd elősegítése a múzeumpedagógia, a művészetterápia és az intergenerációs foglalkozások által

A kutatás az idős emberek tanulásának és oktatásának vizsgálatát helyezi a középpontba, melyet a művészet és a múzeumpedagógia oldaláról közelít meg olyan szempontból, hogy ezek a területek milyen módon, módszerekkel és mi-
ben tudnak hozzájárulni az aktív időskor fenntartásához, sorra véve az ide kapcsolódó hazai és külföldi példák elemzését és egy innovatív út felvázolását. A tanulmány gyakorlati eredménye egy intergenerációs foglalkozás tervezése és megvalósítása, mely egyszerre aktivizálja a két egymástól távol eső korosztályt, biztatja a generációk közötti párbeszédet, ez által segítve az egymással szemben felállított sztereotípiák lerombolását, valamint előidézi az idősek társadalomba való integrációját.

Kulcsszavak: *intergenerációs program, egész életen át tartó tanulás, múzeumpedagógia, művészetterápia, időskor*

Szerzői információ:

Merényi Zita jelenleg a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME) doktori iskolájának hallgatója, kutatási területe az innovatív anyagok és technológiák alkalmazása a textil és divattervezés területein. 2014-ben a MOME design intézetének divat és textiltervező szakán szerezte mesterdiplomáját. 2015-ben Design- és vizuálművészet tanárképzésen diplomázott, melynek során szakdolgozatában az élethosszig tartó tanulás témakörét, ezen belül az idősek oktatását és a generációk egymástól való tanulását kutatta, elnyerve ezzel a MOME Rektori-díját.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Merényi Zita. „Időseknek szóló múzeumpedagógiai törekvések”.

Információs Társadalom XV, 2. szám (2015): 80–86.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XV.2015.2.6>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Merényi Zita

Időseknek szóló múzeumpedagógiai törekvések

A generációk közötti párbeszéd elősegítése a múzeumpedagógia, a művészetterápia és az intergenerációs foglalkozások által

Egész életen át tartó tanulás

„Az öregkor hasonlít a hegymászáshoz. Minél magasabbra hágsz, annál fáradtabb vagy, nehezebben kapsz levegőt. De sokkal jobban átlátod a dolgokat.” (Ingmar Bergman)

Az egész életen át tartó tanulás kérdésköre, angol terminussal a „lifelong learning” egyre divatosabb fogalomvá válik a világon, azonban megvalósulása és fontossága különbséget mutat az egyes országokban, hiszen általánosságban elmondható, ha az oktatás fogalmáról beszélünk, hajlamosak vagyunk csupán a gyermekek és a fiatalok nevelését, illetve az aktív dolgozó rétegek felnőttképzését érteni ez alatt. Mai társadalmunkban kevés figyelem irányul az idősebb generációkra, annak ellenére, hogy szellemi és fizikai frissességük megtartása mindannyiunk érdeke. A szép korúak olyan kihasználatlan kulturális tőkével rendelkeznek, melyet a társadalom több területen hasznosíthatna.

Úgy tekintjük, hogy a tanulás mindig egy jövőbeli cél elérésére irányul, azonban fontos kérdés, mit képes nyújtani a pedagógia egy idős ember számára. Kutatásomban a tanulást egy olyan folyamatnak tekintem, mely végigkíséri egész életünket, az összes generációt érinti, és biztatja a generációk közötti párbeszédet, ez által segítve az egymással szemben felállított sztereotípiák lerombolását, valamint előidézve az idősek társadalomba való integrációját.

Tanulmányomban az időskorúak tanítását és aktivizálását a múzeumpedagógia és a művészetterápia oldaláról vizsgáltam, melynek eredményeképpen olyan saját intergenerációs programok kidolgozását tűztem ki célul, melyeken két egymástól távol eső korosztály együttesen vesz részt.

A múzeumi oktatás új útjai – az „Oral History”

A múzeumok elsődleges funkciójuktól – a műtárgyak gyűjtésétől és védelmétől – továbblépve, már jó ideje célkitűzésüknek tekintik az emberek művelését és nevelését. Felgyorsult világunkban, ahol az emberek a gyors információáramlás és információszerezés korában élnek, sok esetben már nem ad eleget az egyoldalú kommunikáció és sokkal biztosabb tudást képez, ha egy oda-vissza ható párbeszéd alakul ki, mely képes jobban bevonni a látogatókat szellemi és fizikai értelemben egyaránt. Ezeken az interaktív tárlatvezetéseken és foglalkozásokon a látogatóknak éppen akkora, vagy nagyobb szerep jut, mint az előadónak, így a múzeumi foglalkozások élvezetesebbé válnak. „A múzeumban tartott szabadidős foglalkozások azért is olyan népszerűek, mert a különféle tanulási stílussal rendelkező emberek számára egyaránt lehetőséget adnak (...) az örömet adó, élményszerű tanulásra.(...) A jól működő múzeumandragógiai foglalkozás nem csak bemutatja a gyűjteményt, hanem sokféle módszerrel aktivizálja, cselekedtetni és bevonja a látogatót.” (Torgyik, 2013, 567. o.)

Az időseknek szánt múzeumi programok célja éppúgy az élményszerű tanulás és tudásszerzés, mint a többi generáció esetében és rendkívül jó eszköze a szellemi és fizikai aktivitásuk fenntartásának. „Az intelligencia, a kreativitás, a műveltségi szint a kor előrehaladtával nem hanyatlak törvényszerűen: az idegsejteknek az öregedés okán törvényszerű csökkenése el-
lensúlyozható a közöttük lévő kapcsolatok tanulással történő megújításával, az emberi kor legvégéig (Iván, 1997)” (Bajusz – Jászbernyi, 2013, 61. o.).

Kutatásomban nagy szerepet játszottak a gyakorlati tapasztalataim, mely során múzeumpedagógiai foglalkozásokat, interaktív tárlatvezetéseket tekintettem meg, interjút készítettem több múzeumpedagógussal, valamint több alkalommal ellátogattam időseknek szóló művészetterápiás foglalkozásokra, és magam is szerveztem ilyen témájú programokat. Ezen kívül behatóan tanulmányoztam az ide vonatkozó külföldi példákat.

Ezen tapasztalatok arra engedtek következtetni, hogy az időseknek szóló múzeumi programokat kétféle csoportba sorolhatjuk, annak célja szerint. Az első csoportba tartoznak a terápiás, gyógyító jellegű foglalkozások, a másikba az inkább pedagógiai irányultságú, a korábbi tudást aktivizáló és új ismereteket nyújtó programok.

A múzeumok felismerték, hogy az idősek rendkívül nagy kulturális tőkét hordoznak, így az egyes múzeumi programokban az időseknek, az új területek felfedezése mellett, lehetősége nyílik, hogy önmaguk saját élményeivel és emlékeivel hozzájáruljanak a múzeum tudástárához. Mindennek egyik megvalósulási formája, az „oral history”, melyet Dr. Arapovics Mária 2007-es tanulmányában „elbeszélte történelemnek” nevez, és úgy definiálja, „mint életinterjú(k), elbeszélte történelmi források rögzítése és azok elemzése, értelmezése” (Arapovics, 2007, 74.o.). A múzeumpedagógiában ezen terminológia alatt azt értjük, amikor egy adott eseménnyel, földrajzi hellyel, tárgyegységgel, szokással kapcsolatban nem csak a tankönyvekből és dokumentumokból megszerezhető tudást tárjuk fel, hanem részüket képezik egyes emberek történetei. Mindezek plusz tartalmakat adhatnak az objektív tényekhez, ezáltal személyesebbé téve a száraz történelmi adatokat, és érdekesebbé a kiállítások és tárlatok anyagait.

Természetesen más típusú program kidolgozása szükséges az aktív, még szellemi frissességük teljében lévő idősek, illetve a demens, már szellemi hanyatlás időszakát élő idős emberek esetében. A külföldi példákat sorra véve megfigyelhetjük, hogy a múzeumpedagógia és a művészetterápia módszerei ötvöződnek a foglalkozások során. A művészetterápiás –, speciálisan demens, Alzheimer-kórban szenvedő betegekre kidolgozott – foglalkozások, programok által segíthetünk előhívni az emlékeiket, a művészet erejével megtámogatva javulhat a hangulatuk és kifejező erejük. Megfigyelhető, hogy az idős demens emberek igen élénken reagálnak a képzőművészeti alkotásokra. A művészeti alkotó és befogadó tevékenység alkalmazása csökkentheti az időskori depressziót, fejleszti az én-erőt, önbizalmat ad, valamint a feladatok lassítják a memória romlását¹. A csoportos foglalkozások során pedig szociálisabbá válnak, és csökken az izolációjuk.

„A múltidézésnek az idősödéssel szemben én-erősítő hatása van, valamint az emlékező tudás az elmúlás ellen hat (Losoncz, 1998)” (Boga, 2013, 50–51. o.).

¹ „Amerikai neurológusok több mint kétszázötven 80 év feletti nyugdíjast kértek arra, hogy vegyenek részt a memóriájuk változásával kapcsolatos 4 éves kutatásban. Ebből derült ki például, hogy az első három tevékenységet – rajzolás, festés, szobrászkodás – rendszeresen űzőknél 73 százalékkal volt ritkább a memória romlása, mint azoknál, akiknek nem volt ilyen hobbijuk.” http://hvg.hu/instant_tudomany/20150415_ime_14_idoskori_elfoglaltsag_amely_megall 2015.04.19. 11:02

Kutatás letölthető: The Official Journal of the American Academy of Neurology <http://www.neurology.org/content/early/2015/04/08/WNL.0000000000001537> 2015.04.19. 11:02

Külföldi és hazai példák

Számos külföldi példát lehet találni, mely során a múzeumok alkalmazzák a már említett „Oral history” módszerét, valamint bevonják a művészetterápia eszköztárát a múzeumi oktatás keretei közé.

A GEM (Group for Education in Museum) egy olyan szervezet, mely felismerte az idősek tudásának fontosságát a múzeumi oktatás szempontjából. Az „Oral history” megvalósulására kitűnő példa a „Sounding out your heritage” program, melyben a helyi múzeumok személyes történeteket vártak az idősektől; a helyi szokásokról, népművészetről, régi időkről, melynek az idősek szemtanúi voltak, és amit a témához tartozó kutatómunkával kellett kiegészíteni. Mindehhez egy felkészítő kurzust tartottak, ahol elmagyarázták nekik a naplóírás rejtelmét, hogyan kell megkeresni az interneten a releváns tartalmakat, valamint hogyan kell kutatni levéltárakban. A gyűjtőmunka során olyan modern technológiai eszközöket kellett használniuk, mint a diktafon, a szkennelvény vagy a számítógép szerkesztő programjai. A személyes tárgyak és fotók keresése mellett, a történeteket vizuális formában kellett megjeleníteniük egy memória könyv, egy memória doboz vagy egy több érzékszervre ható történetmesélő patchwork formájában. A fentebb említett, kézzel készített produktumok megvalósítását elősegítendő, különböző kézműves foglalkozásokon vettek részt.

Eredményes kezdeményezésnek tartom a MoMA (Museum of Modern Art) „MeetMe” programját, mely több múzeum számára, előadásorozatokon és segédanyagokon keresztül, igyekszik irányelvet adni arra vonatkozóan, hogyan alakítsanak ki egy olyan programot, mely kifejezetten Alzheimeres és demens betegeket és a kísérőiket célozza meg. A programot a MetLife Foundation szervezte, a MoMA helyi foglalkozásaiból fejlődött ki, mely magába foglalja a szakemberek fejlesztését, tréningek szervezését, segédanyagokat és előadásorozatokot, melyek hozzásegítik a múzeumokat saját programjaik kidolgozásához. Az akció 2007 óta tízezer szakemberhez jutott el világszerte, a foglalkozások országoktól és múzeumoktól függetlenül, vagy helyben zajlanak, vagy kihelyezetten idősothonokban. A program célja, hogy a művészet emocionális erejét és narratív tulajdonságát használják fel a foglalkozások során és érzéseket hívjanak elő a látogatókból, hiszen a művészet lehetőséget ad az önkifejezésre és az egyéniség fejlesztésére.

A hazai példákat sorra véve összességében elmondható, hogy a budapesti múzeumok az oktatást tekintve nagyobb hangsúlyt fektetnek a fiatalabb generációkra. Kevés program szól kifejezetten idősek számára, melynek sok esetben finanszírozást tulajdonítanak, vagyis ezt a korosztályt nem tartják fizetőképes célközönségnek. A kutatás során világossá vált, hogy a programokra való jelentkezés anyagi korlátja valójában csak a probléma felszínét képi. Mindez a társadalom öregekhez való hozzáállásában gyökerezik, vagyis amíg azt gondoljuk, hogy felesleges az időseinkkel foglalkozni, addig ők sem képesek magukról másképp gondolkodni.

Léteznek azonban üdítő példák is a magyar múzeumi szcénában, mint például a Bajor Gizi Színészmúzeum, mely nagy hangsúlyt fektet az idős emberek bevonására, együtt dolgozva nyugdíjas társas körökkel és klubokkal. Az időseknek a múzeumban tárlatvezetéseket és a múzeumon kívül előadásokat is tartanak, valamint játékos délutánokat szerveznek, de közös kirándulásra is került már sor egy-egy színész nyaralójába. A tárlatvezetéseket sokszor beszélgető estek egészítik ki. Sok idős embernek van személyes élménye, története egy-egy színésszel kapcsolatban, így a foglalkozások során testközelből láthatjuk az „Oral

history” megvalósulását. Másik pozitív példa a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum – „Gasztromemória” projektje, mely kifejezetten az időseket célozta meg, és az éttermekkel kapcsolatos emlékeik felidézésére biztatta őket. Foglalkozásaikon nagy szerep jutott a személyes történetek mesélésének, melynek előzményeként a múzeum a profiljához kapcsolódva feltárta azokat az éttermeket és helyeket, melyek a századforduló és a 20. század elejének fontos színterei voltak, majd az étkezéstörténetről és a vendéglátás történetéről tudhattak meg érdekességeket a látogatók. A múzeumpedagógus által tartott előadás inkább az emlékek előhozását, majd egy beszélgetés elindítását szolgálta. A beszélgetéseket kiegészítették étkezéssel kapcsolatos, kézműves foglalkozások is.

Intergenerációs foglalkozások

Kutatásom fontos részét képezik azok a múzeumok által nyújtott intergenerációs programok, melyek az idős és a fiatal emberek együttes és egymástól tanulását teszik lehetővé.

A modern társadalmakban rendkívül sok olyan körülmény van, mely megnehezíti az idősök életét. Kialakul bennük egy félelem a modern technológiáktól (technofóbia) és a kudarcaik miatt folyamatosan kizáródnak a kortárs világból. Sokszor úgy érzik, ez a világ már nem az, amit ők megismertek, hisz az idő múlása kettős változást eredményezett, nem csak ők formálódtak, hanem a világ is átalakult körülöttük. „*A modern társadalmak felgyorsult életritmusával és folyamatosan távoluló ismeretekkel az idős ember nehezen tud lépést tartani, emellett élettapasztalata is „devalválódik”*” (Jeszenszky, 2003, 24. o.). „*Az idős korban az alkalmazkodóképesség romlik, az új dolgoktól fél és nehezebben tanulja meg azokat.*” (Herpainé, 2010, 98. o.). Az idősök izolációjának elkerülése fontos társadalmi törekvés, melyre egy lehetséges célravezető megoldás az intergenerációs foglalkozások alkalmazása. Az idős ezáltal attól a személytől tanulhatja meg kezelni a modern világ eszközeit, aki abba beleszületett. Az intergenerációs programok lényege azonban nem merül ki abban, hogy csak a fiatal korosztály tud új információkat adni egy idősnek, hanem egy szépkorú is fontos szerepet játszhat a kultúra átadásában élettapasztalata és bölcsessége révén. Felgyorsult világunkban egy idős ember segíthet boldogulni a fiatalokra zúduló információs áradatban, és kialakítani bennük a helyes értékrendet és lényeglátást. A foglalkozások során kölcsönös tisztelet alakul ki a két korosztály között, elfogadva egymás álláspontját, így lassan lebontva a generációs sztereotípiákat.

Kutatásom gyakorlati eredményeként Bora Évával, aki andragógiát tanul a Budapesti Gazdasági Főiskolán, közösen terveztünk egy programot idősök számára a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban Miszné-Korenchy Anikó és Németh Ádám múzeumpedagógusok közreműködésével. Célunk volt egy olyan intergenerációs projekt kialakítása, melynek legfőbb célkitűzése a generációk közelítése, a szociális kompetencia növelése és a személyes múlt megidézése a múzeum témakörei kapcsán. A foglalkozás egy négy alkalmat felölelő programsorozatként zajlott, melyre heti egyszer 1,5 órában, 10 idős embert és 10 fiatalot vártunk. Az idős emberek az Óbudai Szociális Szolgáltatótól, a 16 éves fiatalok a Szinyei Merse Pál Gimnáziumból érkeztek.

A projekt a múzeum vendéglátással kapcsolatos állandó kiállításának megismerésével kezdődött, hiszen a feladatok is a vendéglátás témaköréhez, a múzeum profiljához kapcsolódtak. Ezután következett a csapatokra bontás és egymás megismerése. A csapatok kialakulását egy véletlenszerű játék adta, természetesen úgy, hogy minden csapatban le-

gyen fiatal és idős ember. A projekt egyik célkitűzése volt, hogy az idős emberek olyan technikai eszközöket használjanak a feladatok során, melyek kezelése a fiatal számára evidencia, így az idős is megismerhet egyes modern technológiákat. A kiállításon hallottak felidézését és mélyebb rögzítését segítő játékos kvíz után kiosztottunk egy „Emlékfüzetnek” keresztelt több oldalas prospektust, melynek lapjain azokhoz a témakörökhöz kapcsolódó inspirációs szövegeket és képeket találtak, melyet a tárlatvezetésen hallottak. Öt fő témakört határoztunk meg: cukrászdák, éttermek és kávézók, szórakozási formák, utazás, otthoni vendéglátás. Arra kértük a résztvevőket, hogy vigyék haza a füzetet, és írják bele az emlékeiket, érzéseiket az adott témákkal kapcsolatban, valamint a következő alkalomra hozzanak magukkal személyes képeket és tárgyakat, ami kapcsolódik a témakörökhöz, és amelyekről szívesen beszélnek. A következő foglalkozás a füzetek ismertetésével és az otthonról hozott fotók és tárgyak bemutatásával kezdődött. Szerettük volna, ha a párbeszéd megindul, és reflektálnak egymás élményeire, emlékeire, mely által felfedezik, hogy a két generáció nem is áll távol egymástól, és rengeteg olyan helyszín és emlék van, mely megjelenik mindkettőjük életében. Ennek megvalósulása több esetben is megtörtént. Az emlékek felidézése és a fotók megtekintése után arra kértük őket, hogy a csapatok dolgozzák fel közös emlékeiket.

Az emlékek feldolgozása egy szubjektív térkép elkészítésén keresztül történt. A két főből álló csapatok feladata az volt, hogy az „Emlékfüzetben” megtalálható valamely téma vagy témák köré készítsenek egy térképet, mely feldolgozza az azzal kapcsolatos emlékeiket, különös tekintettel arra, hogy vizuálisan is bemutassák, életük mely pontokon kapcsolódik. A feladatra több jó megoldás is született. Voltak, akik az utazásaikat dolgozták fel, gombostűvel jelölve az egyes helyszíneket és a hozzájuk kapcsolódó vendéglátással összefüggő benyomásaikat, majd kifeszített fonalakkal jelezték merre jártak, így vizuálisan is bemutatva a közös pontokat. Egy másik csapat fát rajzolt, melynek még üde levelei a fiatal lány vendéglátással kapcsolatos emlékeit jelenítették meg, a sárguló levelek pedig az idős hölgyét. Az együttes alkotás alatt rajzokkal, feliratokkal egészítették ki a térképet, amely újabb beszélgetések elindítására sarkallta a csapattársakat. Bízattuk őket arra, hogy az általuk hozott fotókat és tárgyakat digitalizálják és építsék be a térképbe, melyhez olyan modern eszközöket kellett használniuk, mint a szkener vagy a számítógép. Az egyes témák szubjektív feldolgozásán túl azokhoz az internet segítségével kerestek releváns, objektív tartalmakat. A közös munka lehetőséget adott arra, hogy a két generáció mélyebben megismerje egymás gondolatait, személyiségét és életének egyes eseményeit, ezáltal szűkítve a generációs szakadékot.

Az ilyen jellegű programok sikeres szervezéséhez szükség van rugalmas partnerekre (Szociális Szolgáltató, idősek otthona, múzeumok, középiskolák, gimnáziumok), valamint erős és meggyőző kommunikációra, hiszen az idős generáció tagjai nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy mint látogatók aktivizálva legyenek, így azoktól a programoktól és feladatoktól először visszariadnak, melyekben nekik is nagyobb szerep jut az eddig megszokottakhoz képest. Ezt így fogalmazta meg az egyik múzeumpedagógus: *„Általában csak azt tudják elképzelni, hogy bejönnek a múzeumba és kapnak egy tárlatvezetést. Újdonság nekik ez a típusú aktivizálás.”* Mindezekből leszűrhető, hogy a szervezés és a programmal kapcsolatos tájékoztatás már a kezdeti fázisban lényeges momentum ahhoz, hogy sikeres projektet alakítsunk ki. Fontos, hogy mindkét generáció tagjai átlássák, miért érdemes részt venniük a programon.

A program folytatási lehetőségei – összegzés

A kutatás világossá tette, hogy a művészetten keresztüli alkotás és befogadás segíthet feloldozni az idősek emlékeit, fejleszti önbizalmukat, és segít harmóniába kerülni saját magukkal. Egy hosszú folyamat elején járunk, melyben nem elég a mostanra időssé vált réteggel foglalkoznunk. A szemléletváltáshoz egyfelől a fiatal generációt kell az idősek tiszteletére és elfogadására ösztönöznünk, másfelől a kíváncsiságot fenntartó programokkal aktivizálni a nyugdíj előtti korosztályt, és időben felkészíteni őket az esetleges változásokra. „Amíg az ember aktív, mindig új felismerésekre ébredhet akár a legismerősebb élettapasztalatokkal kapcsolatban is.” (Cole, 1997, 690.o.). Önmagunk fejlesztése soha sem tekinthető befejezett folyamatnak.

Terveim között szerepel, hogy – szakdolgozatom tapasztalatait felhasználva – további kutatómunkát végezve kidolgozzak egy stratégiát, mely segíthetné mindezen célok megvalósulását. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum – mellyel szorosabb kötődés alakult ki – támogatja további programok fejlesztését, valamint a Szociális Szolgáltató és a középiskolák is szívesen fogadják az együttműködés lehetőségét. Reményeim szerint a jövőben több intergenerációs és időseknek szóló program indulhat akár állami, akár Európai Unió finanszírozással.

Irodalom

- Arapovics Mária (2007): Az elbeszélte történelem (oral history) lehetőségei az andragógia oktatásában. *Képzés és Gyakorlat*, 2007, 1. szám, pp. 71-82.
- Bajusz Klára -Jászberényi József (2013): Az időskori tanulásról. *Kultúra és közösség*, 2013, 4. évf. (3) pp. 59-66.
- Balc Adél (2014): Művészetterápiás foglalkozások kialakítása és hatásainak elemzése egy budapesti idősek otthonában c. szakdolgozata
- Boga Bálint (2013): Az idős ember és a narratív identitás. *Kultúra és Közösség*, 2013, 4. évf. (3) pp. 47-57.
- Cole, Michael (1997): *Fejlődéslélektan*. Budapest, Osiris Kiadó
- Czigler István (2005): A mai pszichológia emberképe. Hogyan küzdünk meg az életkorral a megismerés terén. *Magyar Tudomány*, 2005/11, DSc, MTA Pszichológiai Kutatóintézet
- Élethosszig tartó tanulás mindenkinek (2001): A tanuló társadalom létrehozásának stratégiái: British Council szeminárium, Loughborough 200: Szakmai jelentés, Budapest, Magyar Népfőiskolai Társaság
- Gem (s.a.): Sounding out your heritage - Best Practice Toolkit – Using learning to improve health and well-being in older adult
- Gelencsér Katalin B. (2010): A tudás, a megismerés és a társas megértés öröme: művelődéstörténeti és közművelődés-elméleti tanulmányok. ELTE Az Élethosszig Tartó Művelődésért Alapítvány, Művészetek Háza, Budapest, Tinta
- Illés Anikó (2009): Művészetterápia a közoktatásban: elméleti lehetőségek és etikai megfontolások, *Új pedagógiai szemle*, 2009/5-6
- Jászberényi József (2010): Az ageizmus. *Polgári Szemle*, 2010/1. pp. 22-36.
- Jászberényi József (2011): Geronto-educáció: Az időskoroktatás helyzete és perspektívái itthon és a nagyvilágban. PrintXBudavár, Budapest, 2011
- Jeszenszky Zita (2003): Az időskori mentálhigiéne társadalmi jelentősége In. Kovács, Mónika (szerk.): *Idős kori depresszió és szorongás*, 2003, Springer Tudományos Kiadó

- Kállai János – Kaszás Beáta – Tiringner István (2013): A szociális munka szerepe az időskorúak fizikai, szellemi és szociális aktivitásának megőrzésében. In. Brettner Zs., Mucsi G (szerk.): *Az időskorúak egészségpszichológiája*, Budapest, Medicina Könyvkiadó
- Kiss Virág (2010): Művészeti nevelés, művészettel nevelés, művészetterápia. *Iskolakultúra*, 2010/10
- Kiss Virág (2014): A művészet mint nevelés, nevelés mint művészet. *Neveléstudomány*, 2014/1.
- Koltai Zsuzsa (2011): A múzeumi kultúrák közvetítés változó világa. A múzeumi kultúrák közvetítés pedagógiai és andragógiai szempontú vizsgálata. *Iskolakultúra*, Veszprém, Gondolat kiadó
- Herpainé Lakó Judit (2010): Gerontológiai adalékok a gerontagógiai és múzeum-gerontagógiai tevékenység segítéséhez In. Kurta, Mihály, Pató Mária (szerk.): *Múzeumandragógia 1*. Szentendre, BAZ. Megyei Múzeumi Igazgatóság és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- Gibbs, Kirste – Sani, Margherita – Thompson, Jane (2007): Lifelong Learning in museums – A European handbook
- Maróti Andor (2002): Lehet-e tanulni egy életen át? Országos Közoktatási Intézet. *Új Pedagógiai Szemle* 2002. július-augusztus
- Maróti Andor (2005): Elméleti alapok a felnőttek tanításához és tanulásához. In. *Tanulmányok és előadások a felnőttek képzéséről* pp. 31-78., Budapest, Nyitott Könyv kiadó
- Sándor Éva (2006): *Fejlesztés művészettel*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar
- Simon, Nina (s.a.) : *Participatory museum*. <http://www.participatorymuseum.org/preface/>
- Torgyik Judit (2013): A múzeumok helye a felnőttkori tanulásban. In. Karlovitz János Tibor, Torgyik Judit (szerk.): *Vzdelávanie, výskum a metodológia*, Komarno, International Research Institute